

Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I)

Я. В. Баран

Дослідження останніх десятиліть значно поповнили джерельну базу слов'янської археології. Особливо це стосується повністю розкопаних поселень, широкі інформативні можливості яких дають змогу застосувати нові підходи до вивчення проблеми розвитку слов'янських та інших землеробських суспільств в Європі у додержавний період.

Базою для розробки необхідної для цього методики стали матеріали селища Рашків I на Середньому Дністрі, що відноситься до культури Луки-Райковецької. Тут було відкрито 80 напівземлянок. 30 з них взаємно перекриваються. Чітка стратиграфія жител у поєднанні з керамічними комплексами дозволяє виділити на поселенні чотири будівельні горизонти, що відповідають трьом хронологічним етапам розвитку слов'янської ранньосередньовічної кераміки регіону. Перший етап А відноситься до заключної фази празької культури, другий — Б і третій — В відповідно до ранньої і пізньої фаз культури Луки-Райковецької. Розроблена на даний час хронологічна схема дозволяє датувати об'єкти етапу А — VII ст., етап Б — VIII ст., і В — IX ст.¹. Уточнення цього датування за допомогою археомагнітного методу дало можливість визначити хронологію етапу А на поселенні в рамках другої половини VII ст., етап В — другою половиною VIII ст.— початком IX ст. При цьому на етапі Б виділяються два будівельні горизонти, а на етапах А і В — по одному.

Всі житла на поселенні поділяються на VII територіальних груп, що включають різночасові будівлі. Одночасові ж будівлі складають підгрупи. Наприклад на етапі А буде три підгрупи: А1 — житла №№ 16, 22, 24, 25, 27; А2 — №№ 33, 34, 36, 40; А3 — №№ 50, 53, 56, 62 (Рис. 1).

Вивчення принципів взаєморозташування жител в групах дозволило виявити певні планувальні закономірності.

Перша з них, названа нами системою діагональних прив'язок, полягає в тому, що пізніші житла у переважній більшості певним чином планіграфічно зв'язані з більш ранніми. Вони орієнтовані так, що лінія, проведена через кут, в якому розташована піч і протилежний за діагоналлю кут, впирається в один із кутів більш раннього житла. Тобто, при побудові нового житла, розбивка

©Я.В.БАРАН

цих двох кутів робилась так, що вони лежали на одній лінії з якимось із кутів більш раннього житла,— тим же методом, яким при археологічних розкопках розбивають нові квадрати. Таким способом на поселенні зв'язано 53 будівлі з 80. З них 35 відносяться до різних, але завжди послідовних етапів. Підтверджена стратиграфічне, ця закономірність може бути використана як хронологічний показник.

Друга закономірність базується на тому, що одночасові житла, збудовані близько, майже завжди розташовані так, щоб не закривати одне одному ту частину стіни, до якої прилягає задня стінка печі і в якій, напевно, було вікно.

Третя закономірність полягає в тому, що забудова переважно провадилась за груповим принципом.

Аналіз системи діагональних прив'язок, що зв'язували пізніші житла з ранішими, приводить до висновку, що вона, по суті, фіксувала зв'язок між старшими і молодшими поколіннями — між батьками і дітьми, тобто являє собою

спосіб фіксації прямої родинної лінії. Цей висновок, поряд з розрахунками можливого строку існування слов'янської напівземлянки, дає можливість розробити схему зміни поколінь відносно жител. Вказані розробки, в поєднанні з виявленими закономірностями в плануванні поселення Рашків I, лягли в основу планіграфічного аналізу і за допомогою археомагнітного датування дозволили створити цілісну шкалу мікрохронології житлових об'єктів поселення².

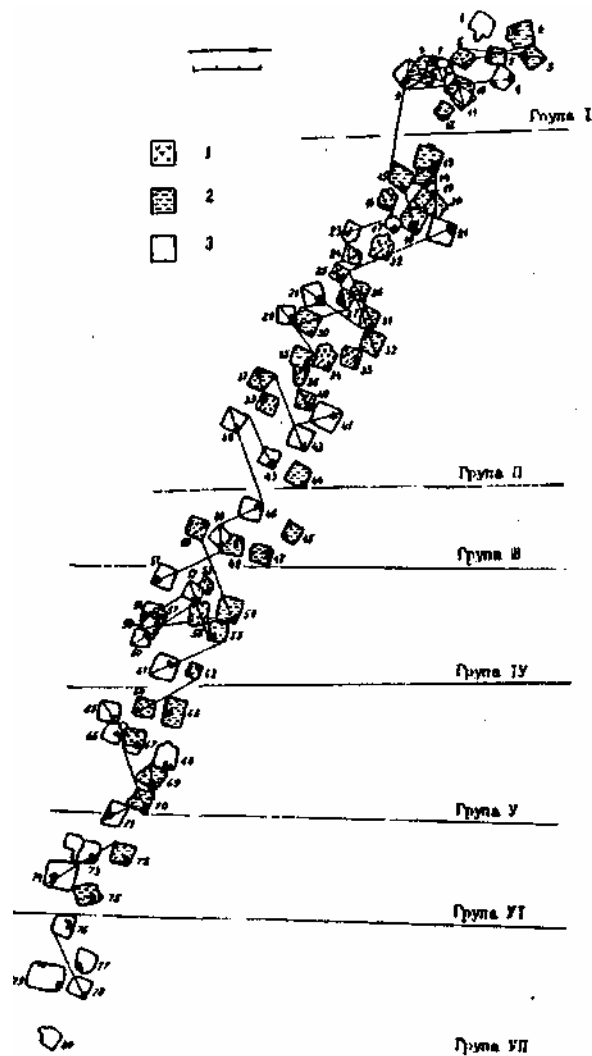

Рис. 1. Розташування жител на поселенні Рашків I по групах. Підсистема діагональних прив'язок.

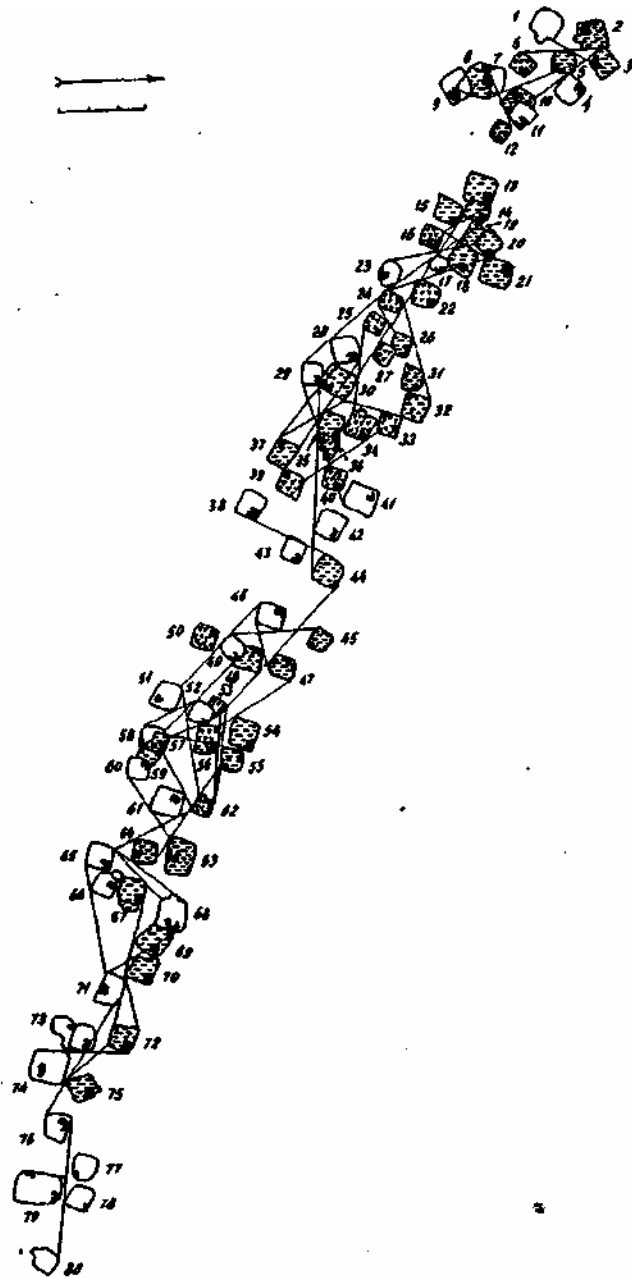

Рис. 2. Розташування жител на поселенні Рашків I. Підсистема лінійно ув'язаних дугоподібних структур.

У свою чергу, мікрохронологія будівель проявила систему в інших лінійних зв'язках, що охоплюють всі будівлі поселення, коли на одній лінії виявляються кути або стіни кількох (але не менше трьох) одночасових або різночасових жител, їх розгляд у вузьких хронологічних рамках надав можливість зафіксувати постійне повторення розташування груп жител у вигляді дуги, де всі вони зв'язані лініями. Таким чином була виявлена ще одна — четверта закономірність, яка впливала на розташування будівель, її ми назвали системою лінійно ув'язаних дугоподібних структур або лінійно-радіальною (Рис. 2).

Оскільки перша з описаних закономірностей (система діагональних прив'язок) шляхом певного взаєморозташування жител фіксувала пряму родинну лінію, логічно припустити, що остання, за тим самим принципом фіксувала бічну лінію (брати, дядьки, племінники) родинних зв'язків, а обидві разом вони являють собою підсистему — складові частини єдиної системи, що обумовлю-

вала розташування кожного житла відносно інших у часі й просторі, визначаючи таку структуру забудови, яка була, по суті строго фіксованою генеалогією. При цьому постійне відтворення дугоподібних структур з трьох — шести жител, мешканці яких були зв'язані лініями прямих та бічних родинних зв'язків, вказує на те, що вони являли собою основну мікроструктуру суспільства — сім'ю. І це була так звана велика сім'я.

Елементи вказаної системи виявлені не тільки на пам'ятках Луки-Райковоцької. Спроби дослідників застосувати розроблену нами методику також дали позитивні результати.

Система або її елементи рельєфно проявляються на вивчених нами планах поселень таких культур як зарубинецька, зубрицька, північна група черняхівської культури, київська культура, пенківська, празька, роменська, а також на Східному городищі поблизу хутора Монастир'юк у VIII-X ст. та в давньоруських час (XII-XIII). Крім того вона функціонувала на слов'янських пам'ятках Польщі, Словаччини, Чехії, Німеччини. На германських поселеннях вона виявлена у Данії та Нідерландах, а у Німеччині система застосовувалась задовго до появи германців. Вона виявлена на селищі Перлеберг, що відноситься до пізньої доби бронзи. Якщо погодитись з дослідниками, які розглядають культуру полів поховань, до котрої належить поселення Перлеберг як один із головних елементів, що лежали в основі кельтської культури, то не виключено, що і до германців, і до слов'ян лінійна система прийшла різними шляхами і в різний час, але з одного й того ж джерела — від кельтів. В Україні ця система з'являється вперше тільки на зарубинецьких пам'ятках, і саме ця культура виявляє ознаки потужних латенських впливів⁴.

Осмислення всіх цих фактів вимагає звернутися до загальнотеоретичних проблем розвитку общини.

Останнім часом значних успіхів у вивченні первісності досягла етнографія, де розроблені загальноприйняті у нас схеми періодизації первісної історії, виділені етапи її розвитку, подані теоретичні обґрунтування форм суспільних зв'язків, які відповідають цим етапам. Саме успіхи етнографії стали поштовхом і методичною основою для пошуків єдиних критеріїв у вивченні общини на археологічному матеріалі. Однак ці критерії, що спираються в основному на вивчення планування поселень ґрунтуються на чисто зовнішніх формальних ознаках і внаслідок цього не зовсім адекватно та повно відображають суть явища. Та й планування майже зовсім не диференціюється. Одні й ті ж планувальні структури, з дуже незначними відмінностями, можна знайти на всіх територіях розселення слов'ян, починаючи з рубежа нашої ери і закінчуючи першими століттями II тис. Саме в результаті цього виникла ситуація, коли слов'янська община другої половини I тис. н. е. характеризується як перехідна від великосімейної до власне сусідської і в той же час визнається, що за основними ознаками вона не відрізняється від общини першої половини I тис. Влас-

*Див. статтю Д.Н. Козака у цьому ж збірнику.

не, основний висновок заперечити не можна, оскільки він повністю відповідає логіці розвитку історичного процесу, але в той же час мало що додає до наших знань про його специфіку та форми. Адже етнографія оперує категоріями родинних зв'язків, а археологія — такими поняттями як «житло», «група жител», які самі по собі не можуть бути адекватним відображенням родинних зв'язків. Завдання дещо полегшується з відкриттям системи лінійних зв'язків, які ми інтерпретуємо як фіксацію зв'язків генеалогічних. У зв'язку з цим, для пошуку витоків лінійної системи необхідно розглянути етнографічні матеріали до цієї теми.

Як засвідчують дослідження, вже починаючи з неоліту в родовій організації виділяються ієрархічні ступені. Основними з них є рід і лінідж. Причому в лініджі, на відміну від роду, походження ведеться від реального предка і певним чином фіксується, оскільки може бути простежене і встановлене.

Оскільки проблема виникнення лініджів досліджена недостатньо, запропонуємо свій варіант її вирішення.

На нашу думку, в основі цього явища лежало становлення відтворюючого господарства, яке за складністю виробничого процесу і рівнем відповідальності виробника значно перевищувало господарство на рівні самого лише присвоєння. В цій ситуації широке коло членів роду поділяється на більш вузькі колективи — лініджі. Таким чином, якщо раніше в силу давніх традицій право на частку продукції мав кожен член роду лише в силу своєї приналежності до нього, то тепер право на цю частку має тільки член лініджу і лише в межах даного лініджу. Це значно підвищувало відповідальність і продуктивність кожного виробника. Поява лініджів вимагала і певної форми фіксації членів цього утворення. Такою формою стала вертикальна родинність, на відміну від горизонтальної, що зв'язувала всіх членів роду в ранній общині. Але з появою вертикальної родинності горизонтальні родинні зв'язки не зникли. Отже, з виникненням лініджів на місці однієї з'явилися дві системи зв'язків: родова і родинна. Коли з часом виник унілокальний парний шлюб і лініджі за рахунок включення до їх складу родичів за шлюбом перетворилися на великі сім'ї, побудовані на тому ж принципі генеалогічної родинності, це не скасувало факту, що члени цих сімей у своїй сукупності складали роди і, отже, були спільними власниками родової землі, яку вони, починаючи з часу виникнення лініджів, обробляли відособлено. Не викликає сумніву, що великі сім'ї за своїм чисельним складом і виробничим потенціалом були різними і виробляли різну кількість продукції. Але оскільки власниками землі були всі члени роду, що входили до різних сімей, вони претендували на надлишкову частину цієї продукції. Потрібен був механізм перерозподілу.

Широкі етнографічні дослідження, проведені західними вченими, засвідчили у більшості народів світу на додержавному етапі їх розвитку такої форми соціальної організації, основною функцією якої був саме перерозподіл (редистрибуція) надлишкової продукції. В англомовній літературі ця організація отримала назву «протодержава-чіфдом», що дослівно значить «вождівство»⁶. Суть її механізму полягає в тому, що люди, які надавали найбільшу кількість

продукції для редистрибуції, значно підвищували цим свій престиж серед всіх членів роду, а тим самим і престиж представленої ними генеалогічної лінії. Саме з таких здібних і удачливих господарів обиралися лідери, яким довіряли перерозподіл надлишкової продукції в рамках характерного для вождівства феномену влади — власності.

Оскільки первісний світогляд розглядав успіхи лідерів як результат допомоги вищих сил, відбувалася сакралізація найбільш видатних. Причому вважалось, що сприяння духів розповсюджується не тільки на лідера, а й на його родичів та нащадків — генеалогічну лінію. З нерівності цих ліній виникав так званий «конічний клан», на вершині якого стояв сам сакралізований лідер, а ранги і статуси всіх інших визначалися ступенем генеалогічної близькості до нього. Тобто відбувалася обов'язкова фіксація та постійний поділ прямої та бічних ліній родинних зв'язків⁷. Очевидно, саме це і засвідчує планування поселення Рашків 1.

Доказом чіткого розмежування прямої і бічної родинних ліній може служити ситуація, яку спостерігаємо на початковому етапі існування поселення. Розглядаючи підгрупи жител на етапі А, можна побачити, що у всіх трьох підгрупах цього етапу простежується єдина закономірність: на одній лінії лежать всі будівлі підгрупи, за виключенням одного житла в кожній з них. В підгрупі А1 — це житло № 25, А2 — № 36, А3 — №50 (Рис. 2). Останню підгрупу ми розглядати не будемо, оскільки в ній житла не зв'язані в підсистемі діагональних прив'язок. А ось у двох попередніх — кожне із названих жител лежить саме посередині між будівлею, до якої воно прив'язане діагоналлю, і напівземлянкою, що прив'язана тим же способом до нього (Рис. 1). Житла, які ми розглядаємо — ранні, тобто побудовані першими переселенцями. Безперечно — ця група сімей, що прийшла на необжите місце, включала і дорослих дітей (якщо не самих лише дорослих), яким потрібні були окремі житла. Тому, якщо розглядати напівземлянки № 27 у підгрупі А1 № 34 в підгрупі А2 як житла батьків, то, відповідно, будинки № 25 і № 36, які належали їхнім дорослим дітям, не могли бути з ними зв'язані в підсистемі, що фіксує бічну родинну лінію. Тому вони і опинилися на певній відстані від лінії, що зв'язувала всі будівлі кожної з двох підгруп (великих сімей). На момент, коли з'явилися житла № 24 в підгрупі А1 і № 40 у підгрупі А2, які вже були побудовані внуками першопоселенців, самі вони, напевно, вже померли, і в житлаі №№ 27 і 34 жили їх молодші діти — дядьки внуків, тобто бічні родичі. Тому будинки останніх лежать з ними на одній лінії. Вловити цю особливість було дуже важливо саме на початковому етапі існування поселення, оскільки надалі з його ростом і появою, через неспівпадання ритму зміни поколінь і жител багатолінійної схеми ув'язки будівель, цей нюанс майже втрачається. Можна лише відзначити, що в flux випадках, коли напівземлянки, зв'язані діагональними прив'язками, опиняються ще й на одній осі, це, як правило, відбувається через певний проміжок часу після побудови більш раннього із цих жител, коли в ньому вже живуть не батьки, а молодші брати мешканців більш пізнього. Чіткий розподіл у фіксації прямої і бічної родинних ліній спостерігається вже на

найбільш ранній із згаданих пам'яток — поселінні Перлеберг, де раннє житло № 1 (за присвоєною нами нумерацією) ув'язується з групою діагональне прив'язаних до нього будівель лише після появи найпізніших із них, у даному випадку житла № 5 (Рис. 3).

Спираючись на всі ці факти, можна зробити висновок, що виникнення лінійної системи пов'язане саме з функціонуванням конічного клану, який лежить в основі тієї форми соціальної організації, що названа вождівством. Отже, проведений вище аналіз наявного матеріалу свідчить, що вождівство є прямим наслідком появи великої сім'ї і виникає як форма перерозподілу надлишкового продукту, що виробляється в рамках різних великосімейних колективів, а значить є таким же універсальним явищем в розвитку соціальної організації людства як і велика сім'я. Тобто вождівство є універсальною формою суспільної організації додержавного етапу розвитку практично всіх народів світу. І в історії кожного з них можна говорити про епоху вождівства в тому ж розумінні в якому в історіографії радянського періоду вживався морганівський термін «воєнна демократія», що робить акцент на інших аспектах одного і того ж явища.

Виходячи з такого розуміння процесів суспільного розвитку, приходимо до висновку, що на території України з найдавніших часів безліч разів виникали і гинули протодержавні об'єднання, аж поки не з'явилась перша держава — Київська Русь.

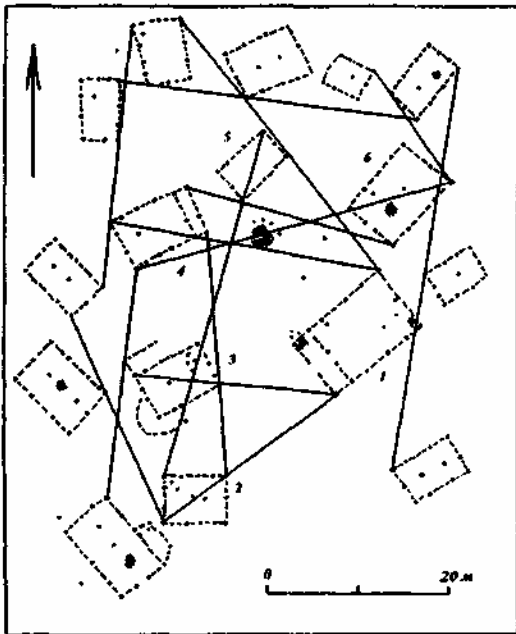

Рис. 3. Лінійна система на поселенні Перлеберг у Німеччині (за В. Богмом).

Археологічним свідченням цього у слов'янський період може бути гніздове розташування поселень, характерне для всіх слов'янських культур, починаючи від зарубинецької, що точно відповідає етнографічним описам простих вождівств. Важливе значення для їх вивчення мають матеріали, здобуті Б. О. Тимошком в ході дослідження східно-слов'янської общини VI-X ст. Дослідник узагальнив результати вивчення 36 гнізд поселень на території Українського Прикарпаття. При цьому він виходив із того розуміння, що гніздо поселень являє собою общину. З урахуванням досягнень сучасної етнографії гніздо поселень виступає в ієрархії общин як община максимальна або соціальний організм. Отримані ж нами свідчення функ-

ціонування конічного клану в рамках такого організму дозволяють розглядати його як просте вождівство.

До одного з таких гнізд поселень — простих вожвств — входить і селище Рашків 1. На цьому виявлені дугоподібні або лінійно-радіальні структури, що являли собою велику сім'ю, яка протягом всього додержавного періоду слов'янської історії являє собою головну виробничу ланку суспільства.

Як було вказано вище, ми виділили на Рашкові 1 територіальні групи. Необхідно відзначити, що межі між ними мають дуже умовний характер, а дугоподібні структури переплітаються між собою, зливаються, перетікають одна в одну, утворюючи одну нерозривну тканину і, разом з тим, складаючи неначе фігури візерунку на цій тканині. При цьому кожна фігура має і самостійне значення, але в той же час втрачає сенс поза всім візерунком.

Вважаємо, що це порівняння більш-менш точно відображає становище великої сім'ї в рамках вождівства, коли вона з одного боку, безумовно, має важливе самостійне господарське значення, але з другого — тисячею ниток зв'язана з подібними до себе, без яких її існування втрачає сенс. Отже община виявлена на поселенні Рашків 1 являє собою класичний зразок т. зв. первісної сусідської общини. Що стосується власне сусідської общини, то роботами етнографів доведено, що цей тип общини, а отже, і економічно самостійна мала сім'я може виникнути лише після появи держави, а до цього вона неможлива ні теоретично, ні практично. Це значить, що пошуки ознак малої сім'ї на археологічному матеріалі у додержавний період є безперспективними, а марксистська історична схема у своїх вузлових моментах не витримує перевірки новітніми фактами.

Примітки

¹ Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА.— 1981.— № 2.— С. 80-93.

² Баран Я. В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків 1) // Автореф... дис. канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 7.

³ Там же.— С. 8.

⁴ Там же.

⁵ Дрэггер Л. Линидж // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура.— М., 1986.— С. 80;

Шнирельман В. А. Позднепервобытная община земледельцев — скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.— С. 359.

⁶ Васильев Л. В. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // НАА.— 1980.— № 1.— С. 172-186;

Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // НАА.— 1981.— № 6.— С. 157-175.

⁷ Firth R. We the Tikopia.— London, 1938.— P. 344-372.

⁸ Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI-X вв. н. э.— М., 1990.

⁹ Куббель Л. Е. Возникновение частной собственности, классов и государства // История первобытного общества. Эпоха классового образования.— 1988.— С. 249, 250.